

АКТУАЛЬНИЙ ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИЙ ПОШУК: МОВОЗНАВЧІ Й КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

УДК 808.3-15:93

*М. Дружинець, канд. філол. наук, доц.,
Придністровський державний університет
ім. Т. Г. Шевченка*

РУКОПИСИ ТА ПЕРШОДРУКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА І ЙОГО ПОСЛІДОВНИКІВ У ПРОЦЕСІ ОРФОЕПІЧНОЇ НОРМАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Праця присвячена проблемі становлення норм вимови голосних, приголосних та звукосполук української літературної мови у ХІХ ст. Правописна система першодруків та рукописів Т. Шевченка та першодруків його послідовників була побудована значною мірою на фонетичних засадах. Тому завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбулися вимовні риси, більшість з яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: орфоепія, кодифікація, першодруки, рукописи.

Володіння орфоепічними нормами на сьогодні – проблема актуальна, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є вимовні. Вимовні норми на сьогодні сформовані, але процес становлення орфоепічних норм української літературної мови залишається недостатньо вивченим.

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народного мовлення, розглядалися у вагомих теоретичних працях О. П. Потебні, П. Г. Житецького, О. Н. Синявського, М. Ф. Наконечного, М. А. Жовтобрюха, П. Д. Тимошенка. Серед досліджень орфоепічної системи української мови відомі праці В. І. Сімовича, Л. А. Булаховського, Н. І. Тоцької та ін. Історичній орфоепії присвячені дослідження М. М. Фашенко, М. Л. Микитин-Дружинець, О. П. Шонц.

У висвітленні питань, що стосуються історії формування вимовних норм української мови, велике значення мають пам'ятки, бо саме в них фіксуються ті зміни, які відбувалися у мовленні людей і які становлять тепер орфоепічну норму. Слід зазначити, що коли писарі давньоруського періоду або упорядники збірок, журналів ХІХ ст. припускалися "помилки" всупереч традицій, то це означало, що дана мовна риса міцно закріпилася у тій чи іншій місцевості. Відбиття особливостей народного мовлення у

писемних пам'ятках XIX ст. – важливе і надійне джерело для висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоєпії. До таких пам'яток належать рукописи Т. Г. Шевченка і першодруки – "Кобзарь" (1840), "Букварь южнорусский" (1861), які обрані як матеріал дослідження.

Основне джерело мови Т. Г. Шевченка – це мова українського народу, зокрема це народна середньонадніпрянська вимова, яка стала основою орфоєпічних норм сучасної української літературної мови. Т. Г. Шевченко є основоположником тих норм літературної мови, які лежать в основі системи норм сучасної української літературної мови [14, 298]. На думку Л. А. Булаховського, "Шевченкову фонетику від сучасної нам літературної мови відрізняють, взагалі кажучи, лише малозначні деталі" [2, 18]. Я. Рудницький підкреслює, що "фонетика Шевченкової мови – це в основі фонетика сьогоднішньої літературної мови, за винятком кількох вузькомісцевих говорівих прикмет" [7, 232]. У творах Т. Г. Шевченка цілком виразно відбиті ті фонетичні риси, що становлять норми сучасної української літературної мови.

На основі "Кобзаря" (1840), рукописів Т. Г. Шевченка, "Букваря южнорусского" (1861) (Далі у тексті наводимо скорочену назву джерел (К – "Кобзарь" Б – "Букварь южнорусский", умовну позначку "Малої книжки" (I) та "Більшої книжки" (II) спробуємо дослідити, як ішов процес становлення орфоєпічних норм сучасної української літературної мови, але, звичайно, враховуючи, що "Кобзарь" і "Букварь южнорусский" – це друковані твори, а "Мала книжка" і "Більша книжка" – рукописи.

Т. Шевченко дотримувався в основному слобожанського правопису. Звук [и] він передавав літерами и, ы, е; звук [е] – буквами е, и, ы; звук [і], незалежно від походження, – буквою и, а перед голосними – літерою і. Йотований [і] передавав буквами и та і; йотований [е] – буквою е; для позначення [е] і м'якості попереднього приголосного вживалася буква ъ, на місці сполучення йо вживалася літера е, буквосполучення ьо позначалося е або йо. Проривний звук [г] послідовно позначався буквою г. Етимологічне звукосполучення [т'с'а] передавалося буквосполученням -ця, -тця, -тця, звукосполучення [ч'і] – буквосполученням -ці, -ці, звукосполучення [ш'с'а] – буквосполученням -ся, -сся. [1, 178].

Оскільки поет орієнтувався на усне народне мовлення, дотримувався в основному фонетичного принципу письма, то у досліджуваних джерелах знайшла широке відбиття вимова звуків у відповідних позиціях і сполуках, що стала літературною нормою.

Ненаголошений [е] позначається часто літерою и у досліджуваних джерелах перед наголошеним складом з [о], [і]: сило

(39,К), мыні (13,Б; 31,Б); у рукописних – перед складом з [у], [и], а також [а], [о], [е], де для сучасної орфоєпії характерне не сильне наближення: ришотки (37,І), кошinia (26,І), зариготались (90,І), тиче (174,ІІ), тыличку (16,І), систру (36,І).

Ненаголошений [е] наближається до [и] у префіксах: ныначе (44,І; 62,І; 6,ІІ; 177,ІІ), ныполюбило (12,ІІ), нибозі (270,ІІ); у коренях іменників: медвядя (31,ІІ), тиче (174,ІІ); у коренях дієслів: зариготались (90,І), жинитися (336,І), захибече (132,ІІ), литять (214,ІІ), причипурили (173,ІІ), у коренях прикметників: невильку (12,І; 162,ІІ), у коренях займенників: мини (68,ІІ), mine (144,І), у суфіксі -ен- іменників: бисыня (60,І), мышынять (69,І), кошinia (252,ІІ), сорочinia (259,ІІ; 267,ІІ), козиня (252,ІІ), у суфіксі -ен-дієприкметників: замучине (104,І), поточине (104,І); у суфіксі -ечк-іменників: сорочички (9,ІІ); у закінченні дієслів ІІ особи однини: любитымышь (133,ІІ), незнатимышь (6,І), робитемышь (176,ІІ).

Зіставляючи матеріал рукописів 1847–1850 рр. і 1847-1860 рр., можна твердити, що Т. Шевченко майже не вносить правок, наприклад: у поезії "Думи мої" – не хрищени (3,І) і не хрищени (17,ІІ); у поезії "Село! і серце одпочине" – тыличку (6,І) і тыличку (33,ІІ), незнатимышь (6,І) і незнатимышь (33,ІІ), тобто певне явище у рукописах подається майже ідентично. Рідко автор вносив зміни: схаминувся (12,І) і схаменувся (10,ІІ).

Написання літери и на позначення ненаголошеного [е] іноді фіксується у "Кобзарі" П. Гулака-Артемовського – *почыпылы* [4, 27], у "Кобзарі" Є. Гребінки – *мыни* [5,42].

За живою загальнонародною вимовою, яка стала орфоєпічною нормою сучасної української літературної мови, ненаголошений [и] перед складом з наголошеним [е], [а], [о] звучить близько до [е]. Ця вимова передається у Шевченка літерою е: 1) у префіксі при: преблуда (5,І), прехилься (34,ІІ), предыбали (95,ІІ), пребиглы (127,ІІ), предольни (148,ІІ), прелитають (142,ІІ), пребереця (199,ІІ); 2) у коренях іменників: Енесей (104,І; 50,І), Володимерь (102,ІІ), Чегирині (341,І); у коренях дієслів: блеснули (77,І), умерала (92,І), розлели (48,ІІ), оповела (228,ІІ), постенали (103,ІІ), постржемося (103,ІІ); у коренях прикметників: вешневый (39,ІІ), вешневими (137,ІІ); у суфіксах -учи, -ючи, -ячи -вши дієприслівників: йдуче (121,ІІ), лягаюче (121,ІІ), узявше (127,ІІ), пишуче (294,ІІ), озирнувшесь (127,ІІ), задумаєтесь (112,ІІ), незводяче (113,ІІ), сказавше (139,ІІ); у закінченні дієслів ІІІ ос. одн. майбутнього часу: лазитеме (69,ІІ), небачитеме (109,ІІ); у кінці прислівників: николе (107,ІІ), всюде (110,ІІ).

Ненаголошений [и] іноді передається літерою е у словнику П. П. Білецького-Носенка: вешнякъ (74), у творах П. Куліша: задзвонемо (19, №1,1862) [10,366]. Слід зазначити й те, що

Т. Шевченко у "Більшій книжці" вносить правки: преблуда (5,І) і приблуда (33,ІІ), пребрались (65,І) і прибрались (29,ІІ), тобто у рукописах 1847–1850 рр. певне фонетичне явище знаходить ширше відбиття.

Відповідно до вимови ненаголошеного [о] перед складом з наголошеним [у] в досліджуваних джерелах єдиний раз фіксується на письмі літера у: зузуля (111,ІІ), у всіх останніх випадках вживається літера о: у друкованих матеріалах: голубонько (36,К), голубчики (60,К), голубка (75,К), кожухъ (32,Б); у рукописах: голубити (1,І), зозуленька (324,І), голубко (103,ІІ), зозуленько (150,ІІ). Не засвідчується у послідовників Т.Шевченка передача ненаголошеного [о] літерою у: у "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка – *голубкою* (48), *голубочко* (85), *горобчикъ* (96) [8]; у "Кобзарі" П. Гулака-Артемівського – *горилкы* [4,20]; у "Кобзарі" Є. Гребінки – *голубко* [5, 23].

У творах Т. Г. Шевченка засвідчено паралельне вживання на письмі варіантів суфікса -ува- та -ова-: у рукописах: сумоваты (15,І), дивовала (79,І), годовати (38ІІ), муровать (232,ІІ), будоваты (47,ІІ), виршовати (57,ІІ), муштровати (59,ІІ), але годувавъ (10,І), годувала (65,І), зимувати (7 3І), мордувалась (38,ІІ), дивувати (148,ІІ), шинкувати (161,ІІ), будувати (146,ІІ), шинкувать (140,ІІ), ночувати (154,ІІ), хазяйнувати (160,ІІ), шанувати (59,ІІ), помандрувала (69,ІІ). Дані нашого дослідження переконують, що у рукописах "Більшої книжки" літера у на місці о в суфіксі -ова- зустрічається частіше.

У творах Т. Г. Шевченка суфікс -ува- вживається у переважній більшості випадків. Б. Кобилянський вважає, що паралельна фіксація суфікса -ува- і -ова- свідчить про звукову неусталеність цього суфікса [6,15]. А. А. Москаленко припускає, що дієслова із суфіксом -ува- поширились у ХІХ столітті [12,30] але, за спостереженням В. Передрієнка, до половини ХІХ століття у східноукраїнських письменників переважав суфікс -ова- [13,116].

Префікс [з-] перед глухими приголосними передається у досліджуваних джерелах літерою с, іноді літерою з у рукописах: спитають (24,К), сховатись (37,К), спеклося (13,І), сходить (17,І), схаменувся (10,ІІ), спочиває (13,ІІ), сповідайтесь (236,Б), стихати (25,Б), але зкликали (341,І), зтиха (105,ІІ).

Становить інтерес вживання прийменника съ, зъ. Перед словами з початковим глухим приголосним вживається то съ, то зъ: зъ хаты (105,ІІ), съ хвастовскимъ (45,ІІ), зъ тобою (107,ІІ), съ тобою (151,ІІ), зъ препоганымъ (146,ІІ). Зіставляючи матеріал "Малої книжки" і "Більшої книжки", приходимо до висновку: у "Більшій книжці" досліджуваний прийменник передається літерою з частіше. У цьому переконують нас і дані, отримані при зіставленні окремих творів:

"Думи мої": зь тобою (6,I) і сь тобою (5,II), "Село! и серце одпочине": зь тобою (7,I) і сь тобою (8,II).

Українській орфоєпії властива варіантна вимова префікса роз-
Варіантна вимова префікса [роз-] представлена у творах Т. Г. Шевченка перед глухими [к], [п]: у друкованих джерелах: розказуй (37,К), і розказати (86,К), роспитаю (45,К), розпелли (16,Б); у рукописних: роскажи (3,I), розказати (105,I), распустила (17,II) і розкажи (194,II), розказали (105,II), розпустила (3,I). У переважній більшості випадків засвідчене написання роз- у словнику П. П. Білецького- Носенка: розказъ (315), але є й ростучій (317). У працях П. Куліша роз- передається тільки у слові розширяє (38,№1,1862), в інших випадках послідовно представлено написання рос: роспускають (59, № 2, 1862) [9,64]. Фіксується варіативна вимова префікса [роз-], що передається як роз- і рос- і в "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка: *роспытоваты* [8,48], але *розцвитають* [8,33], і в "Кобзарі" П. Гулака-Артемовського: *росплатывся* [4,15] і *розплатывся* [4,19], і в "Кобзарі" Є. Гребінки: *роспытай* [5,31] і *розпытае* [5,76].

Писемна практика видатних майстрів слова I половини XIX століття є надійним обґрунтуванням сучасної варіантної вимови префікса роз- як [роз-] і [рос-]. Попередня традиція до збереження на письмі букви з у префіксі без- дотримана у творах Т. Г. Шевченка: безталання (53,I), беззаконіє (210,II), безталанья (21,II), безсмертныхъ (229,II), беззаконныхъ (16,Б), безпечно (24,Б). Послідовно вживається літера з для передачі дзвінкого [з] у префіксі без у словнику П. П. Білецького-Носенка: безпалець (53), у творах П. Куліша: безхлібья (29, №11–12, 1861)) [9,65].

У кінці слова у досліджуваних джерелах вживаються букви, що позначають дзвінкий: у друкованих джерелах: назадъ (38,К), ворогъ (103,К), Господь (14,Б), Богъ (14,Б), у рукописах: голодь (11,I), острьгъ (62,I), судъ (32,II), обидь (231,II), але архистратихъ (176,II). Послідовно дзвінкий приголосний у кінці слова передається відповідними буквами у П. П. Білецького-Носенка: бибъ (54), у творах П. Куліша: дідъ (29, №3, 1862)) [9,65].

У творах Т. Г. Шевченка дотримана традиція передачі на письмі дзвінких приголосних перед глухими: у "Кобзарі" – тяжко (17,К), ягидку (34,К), дружки (77,К); у рукописах – на межі кореня й суфікса: тяжко (23,I), гладкому (5,I), гадки (59,I), голубки (151,II), стерегти (176,II), свидки (200,II); на межі префікса й кореня: обступили (112,II), одпустили (174,I). Послідовно простежуються букви на позначення дзвінкого перед глухими приголосними в альманасі "Русалка Дністрова" – солодким (19), у словнику П. Білецького-Носенка: доріжка (122), у П. Куліша: предки (34, № 9, 1861)) [9,66].

Дзвінки приголосні у кінці слова й перед глухими традиційно зберігаються. Цю норму фіксує і "Кобзарь" П. Гулака-Артемовського (*ридъ* (8), *щобъ* (22); *рибка* (21))[4], і "Кобзарь" Є. Гребінки: *Богъ* (18), *хлибъ* (20); *сторожка* (12)[5] послідовно, а у "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка – у переважній більшості випадків: *на догадъ* (45), *подружкамы* (34), але *юпку* (33), *лошка* (37)[8].

У переважній більшості випадків у префіксі од- у творах Т. Г. Шевченка фіксується літера, що позначає дзвінкий приголосний [д]: одсуне (28,К), одпочине (49,К), одпочине (4,1), одцвила (35,1), одпустила, але зрідка отхожають (17,І), откупля (20,Б). Проте перед дзвінким приголосним [д], іноді й [ж] наявний префікс от-: отдала (23,І), отдаете (136,ІІ), отдадутъ (109,ІІ), отдаваты (28,Б), тільки поодинокі приклади з літерою д: оддавала (73,І), оддмыкае (384,ІІ). Збереження дзвінкого [д] чітко відбите на письмі в граматиці О. Павловського: одкарабуюся (48), у тлумачному словнику ІІ. П. Білецького-Носенка: одповідь (259), у творах П. Куліша: одплати (11, №11–12,1861)) [9,67]. У префіксі од- фіксується дзвінкий приголосний і в "Кобзарі" П. Гулака-Артемовського – *одпочынкъ* [4,13], і в "Кобзарі" Є. Гребінки – *одпысавъ* [5,12].

Однак сьогодні, за даними експериментального дослідження Л. І. Прокопової та Н. І. Тоцької, абсолютно переважаючим є оглушення [д] у префіксі од- перед глухими приголосними [15:24].

Асиміляція свистячого перед шиплячим майже не фіксується Т. Г. Шевченком: чулася (25,К), несчулась (90,1), близенько (170,ІІ), рочиняють (170,ІІ), счудять (219,ІІ), рожжевірися (250,ІІ), безчестя (284,ІІ), брязчить (303,ІІ). Але – ближенько (61,І), Волощині (26,ІІ), Туреччині (26,ІІ). У попередників Т. Г. Шевченка частково трапляються випадки, коли передавалась вимова свистячого перед шиплячим як шиплячого: у граматиці О. Павловського: рожжалувався (83), у словнику П. П. Білецького-Носенка: дзижчати (115). Не передавав на письмі цієї асиміляції й П. Куліш: розживайся (45, №2,1862) [11,181]. Послідовно фіксується асиміляція свистячого приголосного перед шиплячим у "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка: *прынишы* [8,37]; у "Кобзарі" П. Гулака-Артемовського: *бряжчатъ* [4,15]; у "Кобзарі" Є. Гребінки: *пидъижжае* [5,97], *зьижжае* [5,98].

Зрідка фіксується у досліджуваних джерелах: вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого внаслідок асиміляції за місцем творення. Очевидно, ця вимова була різною, тому засвідчуються паралельні написання: Запорожци (99,К; 331,І; 16,ІІ), запорозци (45,ІІ; 47,ІІ). У "Більшій книжці" зустрічаємо передачу на письмі вимови [ш] перед [с] як [с]: птаства (235,11). Яскраво представлена ця вимовна особливість у П. Куліша: запорозці (3, №11–12,1861), запорозцямъ (5, №11–12,1861), книзці (157, №1,1862) [11,182].

Абсолютно послідовно передається у Т. Г. Шевченка асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с']: вимова [шс'] як [с'] передається буквою с або двома буквами – сс: смієся (393,І), радися (393,І), згнуцаєся (311,І; 143,ІІ), росиплєся (283,ІІ), підкрадєся (309,ІІ). Вимова [чц'] як [ц'] передається двома літерами цц або однією – ц: вкупочи (33,1), хатиноци (73,1), колисоцци (267,ІІ), ріцци (267,ІІ), купочи (272,ІІ). Індивідуальний правопис Т. Шевченка і тогочасна видавничка практика відрізняються: У "Кобзарі" Т. Шевченка знаходимо: подинєся (28), умнєся (49), у "Букварі південноруським 1861 року" не вернєся (26). У друкованих працях виявлено таке написання, яке відповідало певній правописній системі, прийнятій видавництвом. Приклади вимови [чц'] як [ц'] у "Букварі південноруським 1861 року" Т. Г. Шевченка відсутні, а в "Кобзарі" зафіксовано: хатинотци (27), свитотци (147).

Асиміляція шиплячого перед свистячим закріплена у граматиці О. Павловського: печуроцьци (82), прєся (91), у творах П. Куліша: ріцци (2, №11–12,1861), довідаєся (57, №1,1862) [11,182]. Асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с'] передається послідовно в "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка: *неоглядысья* (29), *незчуєся* (29) [8] та в "Кобзарі" П. Гулака-Артемовського: *товчєся* (18), *повернєся* (22) [4], і в переважній більшості випадків у "Кобзарі" Є. Гребінки: *мольсья* (12), *смієся* (18), але *спечєсья* (64)[5].

Асиміляція твердого приголосного [т] за місцем і способом творення [тч] – [чч] –[ч] заслуговує на увагу. У рукописах: квичала (43,І), заквичала (229,І), квичати (101,І), квичану (69,ІІ), але заквитчане (294,І), заквітчай (250,ІІ). Переконливого спостереження над асиміляцією [т] за місцем і способом творення у "Кобзарі"(1840) і "Букварі південноруським 1861 року" Т. Г. Шевченка зробити не можна, оскільки наявний тільки один приклад у "Кобзарі": безбачченкомъ. У "Букварі південноруським 1861 року" зустрічаємо єдине написання матчина (18), що не свідчить про вимову. Попередники Т. Г. Шевченка вживали зрідка написання, у яких передавалась на письмі асиміляція [т] за місцем і способом творення, зокрема у П. П. Білецького-Носенка: *чесніоче* (388), у П. Куліша: *квічали* (31, №11,1862) [11,184]. У Г. Квітки-Основ'яненка фіксується вимова [т] перед [ч] як [ч:] у переважній більшості випадків: *заквичча* (32), *браччыка* (81), але *пан-отченьку* (70)[8].

Отже, написання типу квичати спирається у Шевченкових творах на діалектну основу, сучасна українська літературна мова теж знає асиміляцію в групі приголосних [тч], але орфоепічною нормою для неї є вимова не стягненого, а подовженого [ч]: [кв'іч:ати] [3,60].

У досліджуваних джерелах у дієслівних формах фіксується: моляця (1,І), гойдаюця (3,І), дивиця (17,І), вернеця (49,ІІ), але дивитця (247,ІІ), радуюця (213,ІІ), мольтця (32,Б), святитця (16,Б), тобто вимова [т] перед [ц'] як свистячого частіше фіксується на письмі. Етимологічне -тсья засвідчено як [тц'] у творах П. Куліша: зоветця (53,149,1861), як -тсья (крім єдиного випадку розільецця (65) в альманасі "Русалка Дністрова"), і тільки О. Павловський етимологічне -тсья передавав послідовно як [ц'ц'а]: бицьця [11,183]. Вимова [т'с'] як [тц'] або [т'ц'] фіксується послідовно як в "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка: *зберутця* (30), *стараецця* (31), *бъетця* (31)[8], так і в "Кобзарі" П. Гулака-Артемовського: *вовтузытця* (21), *жахатця* (28)[4] та "Кобзарі" Є. Гребінки: *дыветця* (34) *жывытьця* (53)[5].

Не передається у досліджуваних джерелах аффрикатизація [д], [д'] перед наступним свистячим: людською (53,І), людскою (21,ІІ), але єдиним прикладом засвідчується асиміляція [т] + [с'] = [ц']: солдацькее (40,І). Ця особливість вимови не передається у попередників: у словнику П. Білецького-Носенка: людськость (215), у творах П.Куліша: людскую (108 №9, 1861) [11,183].

Подовжена вимова м'яких зубних і напівпом'якшених, якщо вони стоять між двома голосними, знаходить підтвердження у Т. Г. Шевченка: возлисса (61,К), зиллячка (78,К), гильли (13,І), багатьця (54,І), клоччямь (65,І), попиттинню (69,І), сміття (224,ІІ), каменная (26,Б). Але зустрічаємо: попиттыню (16,К), коріня (252,І), роспуте (2,58,ІІ). Подовжені приголосні мають тенденцію до скорочення, за даними дослідження Л. І. Прокопової, Н. І. Тоцької, і сьогодні. Це було виявлено під час проведення спостереження над мовленням україномовних студентів [15,23]. Послідовно простежується написання такого типу у граматиці О. Павловського: багатьця (7), зрідка – у тлумачному словнику П. Білецького-Носенка: рилля (313) [11,185]. Простежується подовження зубних приголосних у позиції між голосними у "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка: *весилья* (30), *сватанья* (52) [8], у "Кобзарі" Є. Гребінки: *жыття* (23), *именя* (34), *силлю* (37) [5].

Передається у Т. Г. Шевченка дисиміляція приголосних [чн] у ряді слів: сердешна (59,К), сердешная (11,І), рушники (46,І), рушниками (101,ІІ), сердешна (127,ІІ). Дисиміляція приголосних [чн] знаходить відбиття у "Грамматике" О. Павловського: мырошныкъ (46), написання шн зафіксоване в "Словнику" П. П. Білецького-Носенка: рушникъ (318), зрідка фіксується у П. Куліша: помішниця (45, №2, 1862) [11,186]. Відбита дисиміляція приголосних [чн] у "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка: *сердешный* (40), *пшенишный* (65), *соняшный* (114) [8], у "Кобзарі" Є. Гребінки: *рушныкы* (11) [5].

Але у творах Т. Г. Шевченка дисиміляція приголосних [чн] простежується послідовніше, ніж у його попередників та послідовників і відбувається у тих словах, в яких закріпилася сьогодні як орфоепічна і орфографічна норма.

Непослідовно передається у Т. Г. Шевченка спрощення в групах приголосних: 1) у рукописах: *серце* (4,І), *щастливимъ* (238,І), *серце* (6,ІІ), *сонце* (9,ІІ), *щасливий* (10,ІІ), *щасливий* (98,ІІ), *местника* (128,ІІ), *честную* (209,ІІ), *радостнымъ* (213,ІІ); 2) у друкованих, текстах: *серце* (10,К), *сердце* (58,К), *серцемъ* (13,Б), *честнымъ* (14,Б), *чесной* (15,Б), *празныкъ* (19,Б; 20,Б), *праздныкъ* (27,Б), *нещасныхъ* (30,Б). Непослідовно передається спрощення у П. Білецького-Носенка: *пидвластный* (279), *серце* (32,5), у переважній більшості прикладів фіксується спрощення у П. Куліша: *чесне* (34, №2, 1862), але *користне* (83, № 9, 1861) [11,186]. Спрощення в групах приголосних послідовно засвідчують "Кобзар" П. Гулака-Артемівського: *серце* (11), *сонце* (17) [4], "Кобзар" Є. Гребінки: *щаслива* (23) [5]; "Маруся" Г. Квітки-Основ'яненка – непослідовно: *чесныи* (67), *щаслива* (69), але *щастлива* (44), *честный* (64) [8].

На позначення африката [дж] у творах Т. Г. Шевченка вживається буквосполучення дз: *дзвонять* (27,І), *здзвонили* (421,І), *Дзвонкову* (51,ІІ), *дзвиници* (52,ІІ), але *кукурузы* (66,І; 30,ІІ). Послідовно на позначення африката [дж] вживається буквосполучення дз у граматиці О. Павловського: *дзвони* (33), у словнику П. Білецького-Носенка на позначення африката [дж] вживається – дз або з: *дзига* (114), але *кукуруза* (199) [9,68]. І в "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка, і в "Кобзарі" П. Гулака-Артемівського, і в "Кобзарі" Є. Гребінки на позначення африкат [дж] і [дж] послідовно вживаються буквосполучення *дж*, *дз*: *дзвонять* [8,18], *гляджу* [8.105]; *грынджолы* [4,15], *дзвинку* [4,30]; *бджола* [5,25], *дзвоник* [5,27].

Чергування [д]-[дж] у дієслівних формах досліджувані джерела не фіксують: 1) у рукописах: *похожає* (6,І), *сажає* (33,І), *вихожає* (177,ІІ), *похожу* (309,ІІ); 2) у друкованих текстах: *виїзжавъ* (24,Б), *вихожає* (25,Б), *прихожає* (26,Б), *похожає* (100,К). В альманасі "Русалка Дністрова" дане чергування абсолютно послідовно передається на письмі) [9,69]. У "Марусі" Г. Квітки-Основ'яненка теж простежується чергування [д]-[дж] у дієслівних формах: *гляджу* [8,105].

М. Жовтобрюх вважає, що оскільки африкат [дж] не властивий говірці села Шевченкового Звенигородського району, то, можливо, й пояснюється те, що Т. Шевченко відповідно до [дж] послідовно писав ж [3,58]. Африкат [дж], за спостереженням Л. Прокопової, Н. Тоцької, переходить у звичайний фрикативний в мовленні студентів сьогодні [15,23].

З усіх аналізованих джерел Т. Шевченка особливості народної вимови найповніше фіксуються у рукописах. У досліджуваних джерелах Т. Шевченка знайшли широке відбиття майже всі орфоепічні норми сучасної української літературної мови. Деякі незначні відхилення сучасних орфоепічних норм від фіксованих Т. Шевченком пояснюються традицією письма, неусталеністю вимови. Наведені факти ще раз підкреслюють визначне місце Т. Шевченка в історичному процесі формування й розвитку української національної літературної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія/ О.І. Бондар, Ю.О. Карпенко, М.Л. Микитин-Дружинець. – Київ, 2006.
2. Булаховський Л.А. Питання походження української мови/ Л.А. Булаховський. – К., 1956.
3. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка // Мовознавство. Наук. зап. / М. А. Жовтобрюх. – К., 1962. – Т. 17.
4. Кобзарь П. П. Артемівського-Гулака. Київ: Типогр. М. П. Фрица, 1877. – 35 с.
5. Кобзарь. Пырятынская ластивка Е. П. Гребинки. Киев: Типогр. Корчакъ-Новицкаго, 1878. – 110 с.
6. Кобилянський Б. В. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови/ Б. В. Кобилянський. – Львів, 1971.
7. Курс історії української літературної мови / За ред. Білодіда І. К – К. 1958. – Т. 1.
8. Малороссійскія повѣсти рассказанныя Грыцькомъ Основьяненком. – Харьковъ, 1841. – Т.1. – 437 с.
9. Микитин-Дружинець М.Л. Кодифікована вимова приголосних у граматиках ХІХ ст. // Записки з українського мовознавства. – Вип. 16 / М.Л. Микитин-Дружинець. – Одеса: Астропринт, 2006. – С. 62–71.
10. Микитин-Дружинець М.Л. Орфоепічний стандарт української мови: історія та реалії // Записки з українського мовознавства/ М.Л. Микитин-Дружинець. – Одеса: Астропринт, 2009. – Вип. 18. – С. 363–369.
11. Микитин М.Л. Кодифікована вимова звукосполук у пам'ятках ХІХ ст. // Записки з українського мовознавства. – Вип. 12 / М.Л. Микитин. – Одеса: Астропринт, 2003. – С. 180–188.
12. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови/ А. А. Москаленко. – Одеса, 1960.
13. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови ХVІІІ ст. на народній основі/ В. А. Передрієнко. – К., 1979.
14. Плющ П. П. Історія української мови./ П. П. Плющ. – К., 1871.
15. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді // Мовознавство. – 1990. – № 3.
16. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр./ Т. Г. Шевченко. – К., 1989.
17. Шевченко Т. Г. Букварь южнорусскій. – СПб.: Въ печати Рогенфельдена. и К°, 1861. – 24 с. Фототип. вид. // Шевченко Т. Г. Буквар південноруський 1861 року. – К., 1991.
18. Шевченко Т. Г. Кобзарь Т. Шевченка. Факс. Вид. – СПб., 1840/ Т. Г. Шевченко. – К., 1974.
19. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр./ Т. Г. Шевченко. – К., 1989.

Надійшла до редколегії 11.03.14

Дружинец М.

Рукописи и первопечатные Тараса Шевченко и его последователей в процессе орфоэпической нормализации украинского литературного языка

Работа посвящена проблеме становления норм произношения гласных, согласных и звукосочетаний украинского литературного языка в XIX в. Система правописания первопечатных и рукописей Т. Г. Шевченко и первопечатных его последователей была построена в значительной степени на фонетических началах. Поэтому благодаря особенностям правописания, а чаще вопреки ему, отразились произносимые черты, многие из которых стали орфоэпическими нормами современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: орфоэпия, кодификация, первопечатные, рукописи.

Druzhynets M.

Taras Shevchenko's manuscripts in the process of creation of the orthoepic norms of the Ukrainian literary language

The work deals with the problem of formation of the rules of pronunciation of vowels, consonants and звукосполук Ukrainian literary language in the nineteenth century. Orthographic system incunabula and manuscripts incunabula Shevchenko and his followers was built largely on the phonetic basis. Therefore, due to the peculiarities of spelling, and often in spite of him, reflected pronounced features, most of which was orthoepic norm of modern Ukrainian language.

Keywords: orthoepy, codification, incunabula, manuscripts.

УДК 811.161.2

**Н. Парасін, канд. філ. наук, докторант,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

ТАРАС ШЕВЧЕНКО: МИСТЕЦЬКІ КООРДИНАТИ ПЕРЦЕПТИВНОЇ ВІЗІЇ

У статті обстоюється думка про важливість текстових значень номінативів кольору. У процесі створенні і відтворення змісту поезії лексема з первинними значенням кольору набирає нових асоціативних смислів, що в сукупності впливають на створення віддалених за поняттєвим полем концептів. Виявлено семантичні текстові реалізації семантики зеленого кольору в поезії Т. Шевченка. Простежено формування семантичного поля концептів "Гармонія / Краса", "Україна", "Час / Забуття / Надія" за посередництва текстової семантики колірною прототипу "зелений".

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, поезія Т. Шевченка, колірний прототип, концепт, візуальність.

Антропоцентричні вектори сучасної наукової парадигми розбудовуються на основі дослідження того, як людина сприймає світ довкола себе, засвоює відомості, формує оцінку, формулює результати взаємодії зі світом і як вербалізує цей досвід у мовному процесі. Лінгвістика, опираючись на традиційні терміни аналізу